

<https://doi.org/10.53656/his2021-4-1-econ>*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над балканите*

КЪМ ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 Г.

Проф. д.н. Пенчо Д. Пенчев

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. Въз основа на политикоикономически анализ в статията се дават отговори на важни въпроси за Априлското въстание: защо някои българи въстават, защо много българи не въстават и защо въстанието е относително кратко като времеви обхват. От изложението става ясно, че българите, които въстават през април 1876 г., са относително заможни. В политическите им виждания за разрешаване на българския въпрос обаче не преобладават революционните настроения. Тук идва ролята на пропагандната лъжа за предстоящо клане над българите. В резултат материалното положение, заедно с живота и имота на най-близките на бъдещите бунтовници са представени като застрашени. Реакцията срещу заплахата е рисков и отчаян антидържавен бунт. Организаторите на въстанието не преодоляват проблема с т.нар. гратисчийство. Населението във въстаналите селища е оставено само да плати цената на поставянето на българския въпрос пред Европа. Допълнителни затруднения пред осъществяването на относително масов бунт поставят кратките срокове за неговата подготовка. Те водят до покачване цените на оръжие и барут и не позволяват да се осъществят адекватни доставки.

Ключови думи: Априлско въстание; политическа икономика; пропаганда; колективно действие; гратисчийство

След потушаването на Априлското въстание от 1876 г. в Търново е свикана извънредна комисия за съдене на участниците в бунта от Първи революционен окръг. Един от нейните членове е учуден от следния парадокс: българите са по-богати от турците и въпреки това са започнали въоръжени действия срещу властта. Той задава важен въпрос: „Защо са неблагодарни вашите българи и какво искат?“ (Teodorov 1990, 80). Точно по същия начин един българин, колибар от Троянско, е искрено учуден, че някои от водачите на Четвърти революционен окръг, които бягат след потушаването на въстанието, разполагат със значително количество пари: „като са толкова богати и имат толкова пари, защо не си гледат рахатлъчца, ами са тръгнали да се измъчват по Стара планина“ (Markovsky 1976, 205).

Наистина изглежда странно, че във въстанието се включват хора, чието материално положение е по-добро в сравнение с представителите на господстващата народност в империята. Въстаниците има какво да губят, не са сред най-бедните прослойки от българското общество и не са притиснати от крайна мизерия. От тази гледна точка, въпросът на члена на извънредната комисия е смислен и настоящата статия е опит да му се намери адекватен отговор. Той може да се потърси в сложното взаимодействие между политика и икономика, което оказва силно влияние върху подготовката на въстанието, върху хода на бойните действия и върху потушаването му. Политикоикономическият анализ позволява да се хвърли допълнителна светлина и на въпросите защо въстанието остава с ограничен обхват и на какво се дължат някои чисто организационни и военни недостатъци в провеждането му.

Важно е да се направят и две предварителни уговорки, които поставят ограничения в изследването и уточняват методологията на работа. На първо място, в статията не се анализират чисто политическите аспекти на еволюционизма като основен елемент от настроенията на българите преди въстанието. Те са дадени само като общ фон. Втората уговорка е, че не е точно да се употребяват обобщаващите категории „българите“ и „турците“. Въпросът, зададен от висшия турски чиновник, не е напълно коректен. В Априлското въстание със сигурност не взимат участие всички българи, нито дори повечето българи. Така че не е точно да се пита от какво са недоволни българите по принцип. Недоволството, което стои в основата на бунтовните действия, е характерно за ограничен кръг от представителите на българската нация.

I. Стопански характеристики на районите, които въстават

Стопанските характеристики на отделните региони в българските земи не са идентични, но могат да се открият някои общи черти. Преобладаващ сектор е натуралното или полунатуралното селско стопанство, в което продукцията се консумира от производителя и твърде малка част от нея достига до пазара. Въпреки недостатъчните изследвания и статистически данни може да се твърди, че на макроикономическо ниво по-скоро липсва тенденция към структурна трансформация и към модерен икономически растеж. Няма модерна индустрия, градската икономика е съсредоточена в ръцете на дребни занаятчии, модерна кредитна система и солидни спестявания не съществуват. Едрите шрихи скриват някои важни тенденции. Постепенно се оформят динамични пазарно ориентирани средища на икономическа активност. Българите, които живеят в тях, успешно се възползват от конкурентните си предимства, от нарастващото обвързване на Османската империя със световните пазари и от големите вътрешни пазари на сама-

та империя. Пазарно ориентираната дейност не се ограничава до относително големите градски центрове като Одрин, Пловдив, Варна, Русе и др. Тя обхваща селища, които по административен статут до Априлското въстание, а някои и дълго след него са села.

Център на въстаническата подготовка в Четвърти революционен окръг е Панагюрище. Природо-географските условия на Панагюрище и близката му околност не предполагат наличие на затворено селскостопанско производство. Обработваемата земя е малко и неплодородна. При постепенното проникване на пазарните отношения в империята населението е принудено да съсредоточи усилията си към производства и търговия, които превръщат недостатъците в предимства. Основните стопански дейности на панагюрци се концентрират в едрото търговско скотовъдство – най-вече отглеждането и продажбата на овце, и в преработката на суровините от него – най-вече абаджийство, т.е. изработването на вълнени тъкани и на дрехи от тях. Преди въстанието панагюрци са собственици на общо над 30 000 глави овце, които се и продават в големите градски центрове на империята. Панагюрските абаджии произвеждат и продават вълнени платове и дрехи за вътрешния имперски пазар, но и за пазарите на Сърбия и Гърция. Смята се, че годишната печалба на абаджиите, които изнасят продукцията си към Сърбия, е между 40 и 50 % от инвестиция капитал. Печалбите от търговия с аба на вътрешните пазари на империята са дори по-големи (Vlaikov 1904, 5 – 31).

Сходна е стопанската структура на Копривщица. Там условията също не са подходящи за натурално или полунатурално селско стопанство и копривщеници се ориентират към производство за пазара. Смята се, че годините между 1830 и 1876 са „златен век“ за Копривщица (Delidelvov 1926, 203). Преди въстанието около 1500 копривщеници – майстори, калфи и чираци, са ангажирани с абаджийско производство. На практика, няма копривщенски дом, който да не е свързан с това производство (Oslekov 1926, 514 – 515). Както отбелязват съвременници „търговският дух“ обладал копривщеници, стотици от които са се пръснали по Цариград, Мала Азия, турските средиземноморски острови, Египет и Абисиния (старото име на Етиопия). Те умело изграждат доверие от страна на тамошните жители с честността си и се радват на „уважение и почит от страна на местното население и самите власти“ (Govedarov 2011 [1921], 114). Копривщеници разнообразяват стопанската си предприемчивост, като се ориентират и към отглеждане на маслодайни рози, чийто продукт също е изцяло предназначен за пазара. На маслодайната роза и на абаджийството се дължи просперитетът и на други два важни центъра на Априлското въстание в Средногорския район – Клисурса и Стрелча. Първоначално абите, произвеждани от жителите на Клисурса, са продавани на търговци от Северна България и Сърбия. Пазарният усет

и предприемчивостта на жителите на Клисуре ги ориентират към производство на готови дрехи от произведените в селото платове. Те започват да закупуват аби от Сливен и от Родопите, шият от тях дрехи, съобразени с търсенето на пазарите в империята, и ги продават в Мала Азия, по островите на Мраморно море и т.н. Малкото обработваема земя в околностите на Клисуре е заета от маслодайна роза (Роров 1926, 8 – 11).

Основните селища от Родопите, които се включват във въстанието, са Батак, Брацигово и Перушица. Жителите на Перушица се ориентират към пазарно производство на вино и ракия. Те задоволяват потребностите на близките градове, като Пловдив и Пазарджик, но продават стоката си и на други места. Перушеници отварят кръчми в пловдивските и пазарджишките села, снабдяват с вино и ракия Копревщица, Стрелча, Панагюрище, Клисуре и др. (Керов 1998 [1935], 32). Богат перушенски търговец е една от най-трагичните фигури в историята на въстанието – Спас Гинов. Пазарната ориентация на стопанството в Перушица прави жителите ѝ критично настроени към някои прекалено оптимистични модернизационни проекти. Те не се ентусиазират от плановите на д-р Иван Богоров за откриване на акционерна памукотекстилна фабрика в Пловдив, понеже са наясно, че за тази цел са необходими спестявания, които липсват сред българите (Galabov 1956, 43 – 44).

Населението на Брацигово е специализирано в строителството, дърводобива и в производството на розово масло. Изработените в селото дъски се продават в Пловдив, Чирпан, Сливен, Стара Загора, по панаирите в Неврокоп и Серес и т.н. От около 500 семейства, които живеят в Брацигово, 250 са семействата на дюлгери (Yurukov 1931, 10 – 11, 18). Брациговски строители изпълняват частни и общински поръчки за строителство на къщи, църкви и други сгради в различни селища. Дюлгерският занаят, поради това, че за него не е нужен голям предварителен капитал, привлича доста бедни момчета (Petleshkov and Ieremiev 2015 [1905], 18 – 22). Батачени се специализират в търговски дърводобив и дървопреработка. Всяка неделя в селото става пазар, който е посещаван от помаци, власи и т.н. Те купуват „едничкото баташко произведение – дъските, с които се е пълнил Измир“ (Goranov-Boycho 2011, 29).

В Първи революционен окръг въстанието има по-ограничени размери в сравнение с Четвърти. Селищата, които там са най-активни, са със сходни стопански характеристики, като описаните до тук. Ограниченото влияние на натуралното селско стопанство и пазарната ориентация за Габрово, където се съставя четата на Цанко Дюстабанов, са отдавна установен исторически факт. Гайтанджийството, ножарството, производството на копирени буби и др. превръщат Габрово в един от най-динамичните пазарни центрове по българските земи. Не е случайно, че от Габрово са и някои от успешните български търговци и предприемачи (Tsonchev 1929). Като па-

зарен център за околните български села през годините преди въстанието се налага и Ново село (Marangozov 1995, 23).

Обща характеристика за населението на всички от посочените селища е, че то умело се възползва от разширяващата се икономическа свобода в империята. Проявява предприемчивост, спестовност, трудолюбие и почтеност: все черти, които позволяват да започне и процес на забогатяване. Той е видим в подобреното облекло и жилищата, в откриването на училища, строителството на църкви и т.н. Средният годишен доход на дюлгер в Брацигово – майстор или калфа, възлиза на около 1500 гроша (Petleshkov and Ieremiev 2015 [1905], 22). Годишният доход на едно семейство в Батак от производството на дъски възлиза на приблизително 5000 гроша към 1875 г. (Todev ed. 2016, 108). По думите на Йоаким Груев годишен приход от 1000 – 1500 гроша е предостатъчен за „охолен поминък на едно семейство от средна ръка“ (Gruev 1906, 11). По тази причина изследователите с право сочат, че през годините преди въстанието в Батак например не може да се говори за наличие на истинска бедност (Todev ed. 2016: 108). Могат да се открият съществени разлики в доходите, но наистина е важно да се подчертае, че благодарение на пазара истинската бедност изчезва.

За съжаление, в науката до този момент не са известни данни, въз основа на които да се прецени дали наистина българите от въстаналите селища са по-богати от отделните турци. Подобно твърдение може да се докаже по-скоро косвено. Малко след бруталното смазване на въстанието англичанинът Робърт Джаспър Мор посещава пострадалите селища. Той пише, че от турското село Йени махле „винаги гледали с известна завист на своите по-трудолюбиви и заможни съседи“ (More 1992, 93) в Батак. В документите се открива характерна черта на башибозука и на останалите доброволци, потушили въстанието. Копривщенският даскал Христо Пулеков пише, че родното му село е обрано от башибозуци „голтаци“ (Evtimiy 1926, 696). Един от баташките оцелели въстаници също описва грабителите от село Йени махле като „голаци“ (Goranov-Boychov 2011, 99). В спомените си за времето непосредствено след въстанието в Дупница Никола Лазарков пише, че част от тамошните турци планират да подложат на грабежи българското население в града. Идеята за нападение на българите е подкрепена от „бедното и фанатизирано турско население, което „...виждаше, че не само ще удовлетвори зверските си инстинкти, но и от разграбване и оплячкосване имотното състояние на гяурите ще да подкрепи и замогне своето си материално състояние“ (Lazarkov 2015, 168).

II. Политически настроения сред българите преди въстанието

По отношение на евентуално българско въстание не съществува дори приблизителен консенсус както сред интелектуалния и стопанския елит, така и сред хората в селищата, които най-масово се включват в него.

Много от политически активните и добре образовани българи категорично не възприемат идеята за въоръжени действия срещу властта, тъй като според тях осъществяването ѝ носи опасност от разорение. Дори сред по-младите, които сравнително лесно се радикализират, идеята за революция не е масово разпространена. В спомените си Константин Хаджикалчев пише, че всички български студенти в Робърт колеж (Цариград) били привърженици на идеята за еволюционно развитие с акцент на просветата и самостоятелната църква. Може да се приеме, че те са повлияни от преподавателите си, които полагат усилия да предотвратят избухването на въстание (Washburn 1980, 63). Подобни на студентските са вижданията и на водачите на цариградските българи, „които без изключение осъждаха четническите движения“ (Hadjikaltchoff 2006, 61 – 62). Техните усилия са съсредоточени към уреждането на Българската екзархия, към стабилизирането на различни културно-просветни инициативи. Отделни квалифицирани българи постепенно проникват в структурите на централната и местната власт, което също ограничава разпространението на революционни идеи (Stambolsky 1972, 520 – 576). Напълно в духа на еволюционното развитие на българите са и идеите на Цанко Дюстабанов, който през въстанието оглавява габровската чета. Той споделя мисълта, че българите трябва да се съсредоточат към просветното си развитие, за да докажат на Европа, че са достойни за „един вид автономия“. В същото време, българите трябва да наблегнат „на труда, за да можем да завладеем това племе [турците – б.м. П.П.] материално и като го докараме до това положение, за зимането на властта, ще бъде много по-лесно тогава“ (Shkodreva 2018, 124).

Вероятно най-активен и известен политически противник на идеята за революционното решение на българския въпрос през 70-те години на XIX век е д-р Стоян Чомаков¹⁾. Дори и след потушаването на Априлското въстание той разчита на възможността за модернизация на Османската империя по образец на либералните западноевропейски общества. Затова и полага усилия за събиране на подписи под адрес до Високата порта, с който се осъжда въстанието като дело на чужди агенти (Todev 2003, 411 – 419; Gruev 1906, 48 – 49). В големите градове по българските земи, които са със смесено етнически население, революционното политическо действие също се приема трудно. Там могат да се открият отделни лица, които са склонни към самопожертвователност и радикализъм, но масовото настроение е различно. По тази причина, когато Георги Бенковски, като помощник-апостол за Четвърти революционен окръг, се среща с патриотично настроени българи от Пловдив, той им обяснява целта на посещения си, но „за скорошно вдигане на въстание и дума не ставаше“ (Hadjikaltchoff 2006, 63). Етнически нееднородното население форматира по сходен начин политическите виждания на българите и в по-малки градове, а също и в някои от големите села.

Пълна зависимост между етническия състав и отношението към революцията обаче няма. Във въстанието се включват жителите на с. Стрелча, където живеят турци и татари (Baltov 2018, 14 – 15).

Политическото неодобрение към революционните действия, съчетано с разбираем страх от последиците им, са широко разпространени между жители на селищата, които по-късно стават центрове на бунта. Важно е да се подчертае, че българите в най-важните бунтовни средища имат висока степен на местно самоуправление. Поне на това ниво те не усещат пряко „турското робство“. Както Н. Петлешков пише за Брацигово например, тамошното население „не е било порабощено [поробено – б.м. П.П.] ни нравствено, ни материално“ (Petleshkov and Ieremiev 2015 [1905], 32). В Батак влиянието на чуждата власт също е ограничено. Местните спорове от всякакво естество се решават съгласно местните обичаи от старейшински съвет или от посредник, избран от самите селяни (Goranov-Boychov 2011, 23). Възможностите на представителя на османската власт да се намесва в общинските и в религиозните дела на българите в Клисура, са ограничени. Тамошните старейшини са определяни като „самовластни пазители на семейните и обществени нрави“ (Popov 1926, 26). Подобно е положението в Панагюрище, Копривщица, Габрово, Ново село и т.н. (Gruev 1906, 11 – 12; Karapetrov 2016 [1893], 9 – 10; Marangozov 1995, 26).

Локалните свободи на българите подпомагат разпространението както на бунтовни идеи, така и на други политически концепции. Те не са задължителна предпоставка за включване във въстанието. Може да се посочат възрожденски селища, които са почти напълно свободни на местно ниво, но въпреки това там не избухва въстание. Такова е положението в Калофер. Като характеризира положението там, Никола Начов пише, че селото „имаше един вид автономия, която донякъде бе се запазила чак до 1877 г.“ (Nachov 1990, 117). В Елена турската власт също има незабележително присъствие и това не води до широко разпространение на бунтовни настроения²). На обратния полюс е Панагюрище. Там преди въстанието без препятствие се разпространяват революционни книги и вестници. За хората, които се запознават с подобни идеи, е напълно неизвестно, че това е дейност, която се преследва от правителството (Karapetrov 2016 [1893], 14 – 15). По думите на Петър Карапетров обаче и в столицата на Четвърти революционен окръг – Панагюрище, има скептицизъм по отношение на политическото решение за въстание. Съществувало мнение, по думите на отделни първенци и опитни хора, че панагюрци „не бива да се бунтуват против царщината, защото немаат никаква вреда от турците“ (Karapetrov 2016, [1893]: 17).

Настроения срещу радикализма на въстанието се срещат в Копривщица. Даскал Хр. Пулеков пише, че когато в селото идва Неджиб ага, за да арес-

тува предполагаемите организатори на бунта,, „Това много зарадва мирните копривщени, че щат се избавят от опасността“ (Evtimiy 1926, 684). При посещението на апостола Панайот Волов във връзка с подготовката на Батак през февруари 1876 г. Ангел Кавлаков изразява съмнение във възможностите за успех на едно въоръжено въстание (Goranov-Boycho 2011, 39). Когато Георги Бенковски посещава Брацигово, за да организира там комитет, поканените от него хора се разбягали, след като разбрали с каква цел ги събира (Petleshkov and Ieremiev 2015 [1905] , 54 – 55).

Недоволството срещу властта все пак е факт. Причините за недоволство могат да се открият в неспособността, а и нежеланието на властта да се справи с грабежите, убийствата и общата несигурност, създавана от черкезите. Между 1857 – 1864 г. в българските земи са заселени около 595 000 черкези, които бягат от Руската империя. Те получават ниви, ливади, работен добитък, семе и пр., но не се превръщат в мирни земеделски производители. Черкезките грабежи са от такъв мащаб, че „нашите селяни бяха забравили всички други притеснения и неволи“ (Dimitrov 2014 [1896], 247 – 248). Несигурността по пътищата на империята не е предизвиквана само от черкезите и е сред мотивите за въстанически действия през 1876 г. Тя служи като убедителен аргумент от страна на апостолите при тяхната революционна пропаганда. (Baltov 2018, 15; Gruev 1906, 12).

Би било преувеличение да се приеме, че българите виждат решение на този проблем в революционното действие. От черкезки произволи страдат и българи по места, в които Априлското въстание не избухва, като например Дупнишко, Карнобатско, Белоградчишко, Прилепско, Охридско (Lazarkov 2015, 138 – 150; Stambolsky 1972, 549). Черкезките грабежи и убийства стават известни и чрез тогавашния български периодичен печат, издаван в столицата на империята³⁾. Те влизат и в арсенала на легалните действия от страна на българите. От друга страна, към 1875 – 1876 г. в Османската империя се очертава един омагьосан кръг: заловените черкези и други насилници оправдават действията си с бунтовните и антидържавни действия на раята, а населението по места оправдава излизането си „по горите“ с произволите от страна на черкези и башибозуци (Stambolsky 1972, 556).

III. Политическа икономия на бунта

След като Гюргевският комитет взема решение за въстание, което да избухне през пролетта на 1876 г., апостолите са изправени пред тежки проблеми. Те се дължат на политическите настроения и на материалното положение на населението. На първо място, те трябва да убедят българите по места да се включат в бунта, като пожертват не само собствения си живот, но и този на близките си. А както сред българския елит в столицата

и в големите градове, така и сред българите в по-малките селища липсва обща подкрепа на идеята за въстание⁴⁾. На второ място: организаторите на въстанието са изправени и пред класическия проблем на гратисчийството в колективното действие за постигане на някакво обществено благо. Под гратисчийство разбираме това, че при постигането и/или производството на някакво обществено благо, от ползването което не могат да бъдат изключени лица или групи, които не са допринесли за него, може да се очаква, че рационалните индивиди ще се въздържат от принос за създаването му⁵⁾. За потенциалните въстаници е по-изгодно друг да поеме рисковете на въоръжената борба, а те да се възползват впоследствие от саможертвата на другите. Времето за подготовка на Априлското въстание е ограничено. Закупуването на нужното оръжие и барут трябва да стане бързо, което освен риска от изтичане на информация към властта неизбежно се отразява върху цената им.

За разрешаване на първия проблем политическите ръководители на въстанието прибегват до това, което обикновено правят политиците: лъжат. При подготовката на въстанието апостолите съзнателно пускат слуха, че през пролетта на 1876 г. турците се готвят да пристъпят към масово клане на всички българи (Kosev et al. 1976, 99). Те се възползват от съществуващото напрежение в Османската империя. Масовите оплаквания от грабежи и убийства на черкезите се представят като част от грандиозен план за унищожаване на българите. Друг елемент от фалшивата представа за подготвяното въстание е впечатлението, което апостолите създават за евентуална подкрепа от страна на Русия, Сърбия или Румъния (Stoyanov 1983, 217). Лъжата за предстоящо клане над българите постига важен ефект. Позамогналите се от връзката си с пазара българи са изправени пред завистта на по-бедните турци, помаци и черкези. Въстанието от противозаконна проява се превръща в легитимна защита на застрашения живот и имот. Умишлената заблуда за подкрепа от страна на външна сила е предназначена да вдъхне допълнителна увереност на българите.

Лъжата, която въвлича обикновените българи във въстанието, вероятно има отношение и към последвалата след разгрома омраза към неговите водачи. Мильо Балтов разказва, че когато Стрелча е разсипана и много от нейните жители се крият по околните планини, двама от членовете на революционния комитет го предупредили, че „не трябва да се намирам по между множеството от прости народ“, защото имали намерение да го убият. Причината за тези планове е, че М. Балтов е станал причина за вдигане на въстанието и за опропастването на селото (Baltov 2021, 31). За отявлено неприязнено отношение от страна на обикновените селяни към подбудителите на въстанието в панагюрските села разказва и Захари Шопов (Nikolov 2000, 21 – 22).

Проблемът с гратисчийството при колективното действие не е разрешен. Там, където избухва въстание, то избухва заради отдадеността, харизмата, фанатизма и самопожертвователността на водачи от типа на Георги Бенковски, Тодор Каблешков, Петър Бонев, Васил Петлешков, Цанко Дюстабанов, Бачо Киро Петров и др. Тези качества обаче не са достатъчни да накарат въстаниците да постоянстват в борбата си. Във всички бунтовни селища и чети след първоначалния ентузиазъм може да се открие постоянно намаляване на хората, ангажирани с военни действия. Още при първите изпитания и трудности много от бунтовниците просто се оттеглят и се връщат по домовете си. Някои – от желание да са близо до семействата си в опасните времена, други – мотивирани от мисълта, че не е нужно те да носят риск, който може да се поеме от други.

В редица селища, където има висока степен на готовност за въстание, не се достига до никакви практически действия. Сопот е част от Четвърти революционен окръг, селото е с просперираща местна икономика и чисто българско по етнически състав. От там има представител на събрание-то в Оборище и цялостната подготовка не е по-слаба от тази на Клисурса, Стрелча, Панагюрище и т.н. Не е известно дали в Сопот пристига едно от т.нар. „кървави“ писма. Въпреки това информацията за преждевременно-то избухване на бунта достига до Сопот, но селото не се включва в него (Pavlovska 1987, 285 – 293). Сопот не е единственият пример в тази насока.

Тясно въввлечени в революционното движение са и много от жителите на Троян. Там известието за станалото в Копривщица на 20 април пристига на 22 април. Местният комитет се събира веднага, но едно от решенията му е да се събере отново на следващия ден, когато „да се вземе окончателно решение за начина, мястото и времето, когато ще се даде знак за въстанието“ (Markovsky 1976, 185 – 186). По наше мнение причината за колебанието и нерешителността да се поемат рисковете на въоръжената борба, е израз на дефинирания по-горе проблем с гратисчийството. Троянчани са наясно, че властта има подозрения за обвързаността им с антидържавните планове и че предприема мерки за реакция срещу въстанието, но въпреки това решават да изчакат. Както се оказва, така те всъщност се изолират и фактически отказват да се жертват. Подготовката за въстание във Враца изглежда много солидна. Самоувереността на тамошните революционери достига до такава степен, че те с презрение и подигравка отхвърлят възможната координация и помощ от страна на български патриоти в Лом (Marinov 2013, 516). Въстание във Враца също не избухва. Дори когато Ботевата чета е до Милин камък, революционерите от града не посмяват да ѝ се притекат на помощ. Те се въоръжават, събират се, но смутени от присъствието на башибозук и редовна войска, решават да не рискуват (Nikolov 2000, 91 – 92).

В хода на въстанието може лесно да се открие действието на основни икономически закони. Икономиката на въстанието със сигурност се влияе

от политическите решения. Подготовката на българите за въстание е ограничена до няколко месеца. Това включва необходимостта от закупуване на голямо количество оръжие и барут за кратко време, което означава, че ефективното търсене бързо се увеличава. При рязкото нарастване на търсенето на тези стоки възможността за адекватно предлагане, което да го задоволи, е ограничена. По тази причина цената на оръжието и на барута нараства драстично, а в случая с барута намалява неговото качество (Керов 1998 [1935], 114 – 115; Velichkov 1931, 26 – 27). Захари Стоянов обяснява влошеното качество на контрабандния барут, купуван от фабриката в с. Сотир, с това, че турците производители подушили нещо (Stoyanov 1983, 227). Това е напълно възможно, но не отрича и факта, че при нараналото търсене и при липсата на достатъчно доставчици производителите намаляват качеството. За да се постигне ефект от въстанието, политическото решение на апостолите в Гюргево е за бърза подготовка, а бързата подготовка неизбежно води до поскъпване на оръжие и барут и съответно до невъзможност за що-годе нормално снабдяване. Към тези затруднения трябва да се добавят и финансовите ограничения на въстаниците. Те прибегват към различни източници на средства – доброволни дарения, заеми, задържане на дължими към държавата данъци и др., които се оказват недостатъчни. При ограничено снабдяване е малко вероятно въстанието да е дълготрайно и всеобхватно.

Впрочем икономическите закони на търсенето и предлагането продължават да действат и след трагичния край на въстанието. След потушаването на въстанието башибозуците се опитват да продадат нагребеното от пострадалите селища. Внезапното увеличаване на предлагането води до намаляване на цените на добитък, дрехи, покъщнина и други (Stoyanov 1941, 122). Поради засиления международен натиск, искрено или не, османската власт се опитва да намали ефекта от кланетата и обирите, като дава разпореждане за възстановяване на откраднатото имущество. Това кара грабителите бързо да го продадат, което означава, че предлагането се увеличава и цените намаляват.

IV. Заключение бележки

От изложението става ясно, че българите, които въстават през април 1876 г., въстават, защото има какво да губят. През десетилетията преди въстанието те са се ориентирали по подходящ начин, насочили са усилията и предприемчивостта си към дейности, които постепенно подобряват материалното им положение. То се отразява и върху политическите им виждания за разрешаване на българския въпрос. В най-общ план може да се твърди, че не се идентифицира преобладаване на революционните настроения. Тук идва ролята на пропагандната лъжа за предстоящо кла-

не над българите. В резултат материалното положение, заедно с живота и имота на най-близките на заможните българи са представени като застрашени. Реакцията срещу заплахата е рисков и отчаян антидържавен бунт. На обратния полюс са бедните българи, които няма какво да губят. Те не могат да бъдат заплашени до такава степен както по-богатите и не участват във въстанието или поне не толкова, колкото вземат участие по-заможните. Достига се дори до положение, при което бедни българи участват в грабежите над свои сънародници, които са се компрометирали пред властта. За такъв случай разказва Мильо Балтов в Стрелча. Според него след въстанието българи, които са били слуги на турците, „жънеха плячка – нивите на по-богатите (на комитите), които бяха затворени“ (Baltov 2021, 39).

Някои от организаторите на въстанието полагат искрени усилия за неговото масовизиране, но проблемът с гратисчийството в колективното действие за постигането на обща цел не е преодолян. Населението във въстаналите селища е оставено да плати жестоката цена на поставянето на българския въпрос пред Европа. Дори жители на относително добре подготвени селища предпочитат да се въздържат и не допринасят в постигането на предполагаемо обществено благо, което въстанието, като колективното действие, си поставя като цел (пряка или опосредствана) – някаква форма на национална българска държава. Допълнителни затруднения пред осъществяването поне на относително масов бунт поставят кратките срокове за неговата подготовка. Те не позволяват да се осъществят доставки на по-големи количества оръжие и барут. От трите политикоикономически проблема, които стоят пред организаторите на въстанието те успяват да разрешат само един, който е и най-важният. Това се оказва достатъчно за избухването на въстанието, но недостатъчно за осъществяването на продължителен и всеобхватен бунт.

Благодарности

Изказвам благодарност на анонимните рецензенти. Благодарение на компетентните им коментари бяха преодоляни някои пропуски и изяснени някои от концепциите, застъпени в статията.

БЕЛЕЖКИ

1. Важно е да се уточни, че д-р Чомаков със сигурност не е единствен представител на българския интелектуален и политически елит, който е скептичен към революционните идеи. Преди избухването на Априлското въстание се предприемат легални действия, които целят подобряване положението по българските земи, а като автор на програмния манифест на българския ево-

- люционизъм в историографията се сочи Марко Балабанов (Petkov, 2006: 382 – 386). В редица други свои публикации П. Петков убедително показва истинското значение и място на идеите на еволюционизма в годините преди Освобождението (see: Petkov, 2016, 2020). Нашата основна цел в това изследване не е изясняването на аспектите на еволюционизма в Българското възраждане и в Априлското въстание, а анализът на тези проблеми в светлината на концепции от политическата икономия.
2. По сведения от Ю. Теодоров въстаниците от Горна Оряховица дори планират да нападнат Елена, „да я изгорят, съсият и ограбят, защото еленчаните не били патриоти“ (Teodorov 1990, 104).
 3. Дописките срещу убийствата и грабежите на черкези преди Априлското въстание са многобройни. Тук само като илюстрация ще посочим някои от тях. Виж: *Напредък*, X, 74, с. 293, 27 дек. 1875 г.; *Източно време*, II, 45, 19 декември 1875 г.; *Напредък*, X, 73, 20 декември 1875 г.; *Левант Таймс*, VI, 28, 27 юли 1874 г.
 4. Наличието на подобен проблем е идентифицирано от българската марксистка социология. Ив. Хаджийски смята, че дребнособственическият характер на българското общество в навечерието на въстанието предопределя колебливата позиция на мнозинството от българите (Hadjiiski 1995, 290 – 291). Струва ми се, че обяснението на проблема с класовата дребнособственическа психология е неубедително. Въстанието е рисково действие, което е свързано със заплаха за живота, а страхът е напълно разбираем и независим от класовата позиция.
 5. Синтезирано представяне на проблема с гратисчийството в колективното действие виж тук: Hardin, R. & Cullity, G., 2020. The Free Rider Problem. In: Edward N. Zalta (ed.). The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Winter 2020 Edition. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/free-rider/>.

ЛИТЕРАТУРА

- Балтов, М., 2018. *Приказница за българското въстание в 1876 г. в село Стрелча*. София: Св. Климент Охридски.
- Балтов, М., 2021. *Животоописанието ми (Спомени)*. Фабер.
- Величков, К. 1931. *В тъмница и други спомени*. София: Държавна печатница.
- Влайков, М., 1904. *Бележки върху економическото положение на града Панагюрище преди и след въстанието*. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов.
- Говедаров, Ив., 2011[1921]. *Копривици в свързка с духовното и политическо Възраждане. Спомени*. София: Симелпрес (второ издание).
- Горанов-Бойчо, А., 2011. *Въстанието и клането в Батак*. Пловдив (второ издание).

- Груев, Й., 1906. *Моите спомени*. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов.
- Гълъбов, К., 1956. *Въстанието на героична Перуцица*. София: Български писател.
- Делиделов, Д., 1926. Бележки за историята на Копривщица. *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.)*. София: Държавна печатница, 187 – 212.
- Димитров, Г., 2014 [1896]. *Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение*. Част II, София: Изток – Запад (второ издание).
- Евтимий, Архимандрит, 1926. Неиздадени материали по миналото на Копривщица. *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.)*. София: Държавна печатница.
- Карапетров-Черновежд, П., 2016 [1893]. *Кратко описание на Панагюрското въстание*. София: Богианна (второ издание).
- Кепов, Ив., 1998 [1935]. *Въстанието в Перуцица през 1876 г.* Перуцица: Св. Атанасий (второ издание).
- Косев, К., Жечев, Н. & Дойнов, Д., 1976. *История на Априлското въстание 1876*. София: Партиздат.
- Лазарков, Н., 2015. *Спомени отпреди и след Освобождението*. Четвърто преработено и допълнено издание. Дупница: „Явор Тодоров ЕООД“.
- Марангозов, Ив., 1995. *Новоселското въстание. Осемдневната борба под Марагидик*. Варна: Славена (четвърто издание).
- Маринов, Д., 2013. *История на града Лом и Ломска околия*. Избрани произведения в 5 тома, т. III. София: Изток – Запад.
- Марковски, М., 1976. *Спомени и очерки из българските революционни движения*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Мор, Р., 1992. *Под Балкана*. София: Младеж.
- Начов, Н., 1990. *Калофер в миналото*. Книга Първа. София: Земиздат.
- Николов, Б., (съст). 2000. *Неизвестни спомени за Априлското въстание 1876 г.* София: без издателство.
- Ослеков, Л., 1926. Копривщица. *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.)*. София: Държавна печатница, 438 – 522.
- Павловска, Цв., 1987. *Възрожденският Сопот*. Пловдив: Христо Г. Данов.
- Петков, П., 2006. Българският манифест на еволюционизма. За някои негероични аспекти на героичната 1876 година. *Известия на Българското историческо дружество*, № 40, 382 – 386.

- Петков, П., 2016. Въстанието от 1876 г. и историческото развитие на българите и Европа. *Сборник с доклади от Национална научна конференция „140 години Априлско въстание и Априлска епопея при Дряновския манастир“*, 13.05.2016 г. Фабер, 13 – 36.
- Петков, П., 2020. За революционния финал на еволюционното Българско възраждане. *Еволюция срещу революция или за моделите на развитие. Сборник с доклади от Международна научна конференция 17 – 19 септември 2020 г.* Том I. Русе: Регионална библиотека „Любен Каравелов“, 209 – 221.
- Петлешков, Н. и Ив. Йеремиев, 2015 [1905]. *История на Брациговското въстание*. Пловдив: Търговска печатница (второ фототипно издание).
- Попов, Хр., 1926. *Град Клисуре в Априлското въстание. Очерк за миналото и настоящето на града*. София: С. М. Стайков.
- Стамболски, Хр., 1972. *Автобиография. Дневници. Спомени*. София: Български писател.
- Стоянов, З., 1983. *Записки по българските въстания*. София: Български писател.
- Стоянов, М., 1941. *Град Пирдоп в миналото и сега*. София: Печатарска кооперация „Едисон“.
- Теодоров, Юр., 1990. *Възпоменания по въстанията в Търновския санджак ...* София: Издателство на Отечествения фронт.
- Тодев, Ил., 2003. *Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело потомци*. София: Проф. Марин Дринов.
- Тодев, Ил., ред. 2016. *История на Батак*. Второ преработено и допълнено издание. Батак: Исторически музей.
- Уошбърн, Дж., 1980. *Петдесет години в Цариград (Спомени за Робърт Колеж)*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Хаджийски, Ив., 1995. *Бит и душевност на нашия народ*. София: Св. Климент Охридски.
- Хаджикалчев, К., 2006. *Спомени*. София: Изток – Запад.
- Цончев, П., 1929. *Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания*. София: Художник.
- Шкодрева, Мария-Тоска, 2018. *Документи и студии за Възрожденско Габрово*. София: Пилгрим БГ.
- Юруков, Д., 1931. *Брацигово*. София: издава Георги Д. Юруков (второ издание).
- Hardin, R. & Cullity, G., 2020. The Free Rider Problem. In: Edward N. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2020 Edition. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/free-rider/>.

REFERENCES

- Baltov, M., 2018. *Prikaznitsa za balgarskoto vastaniye v 1876 g. v selo Strelcha*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Baltov, M., 2021. *Zhivotoopisanieto mi (Spomeni)*. Faber.
- Delidelvov, D., 1926. Belezhki za istoriata na Koprivshchitsa. *Yubileyen sbornik po minaloto na Koprivshchitsa (20 april 1876 god. – 20 april 1926 god.)*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 187 – 212.
- Dimitrov, G., 2014 [1896]. *Knyazhestvo Balgariaa v istorichesko, geografsko i yetnografsko otnoshenie*. Chast II, Sofia: Iztok – Zapad (second edition).
- Evtimiy, Akhimandrit, 1926. Neizdadeni materiali po minaloto na Koprivshchitsa. *Yubileyen sbornik po minaloto na Koprivshchitsa (20 april 1876 god. – 20 april 1926 god.)*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.
- Galabov, K., 1956. *Vastaniyeto na geroichna Perushchitsa*. Sofia: Balgarski pisatel.
- Govedarov, Iv., 2011[1921]. *Koprivshchitsa v svrazka s dukhovnoto i politichesko Vazrazhdane. Spomeni*. Sofia: Simelpres (second edition).
- Goranov-Boycho, A., 2011. *Vastaniyeto i klaneto v Batak*. Plovdiv (vtoro izdaniye).
- Gruev, Y., 1906. *Moite spomeni*. Plovdiv: Pечатnitsa na Hr. G. Danov.
- Hadjikaltchhoff, K., 2006. *Spomeni*. Sofia: Iztok – Zapad.
- Hadzhiiski, Iv., 1995. *Bit i dushevnost na nashia narod*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Hardin, R. & Cullity, G., 2020. The Free Rider Problem. In: Edward N. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2020 Edition. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/free-rider/>.
- Karapetrov-Chernovezhd, P., 2016 [1893]. *Kratko opisanie na Panagyurskoto vastanie*. Sofia: Bogianna (second edition).
- Kepov, Iv., 1998 [1935]. *Vastaniyeto v Perushchitsa prez 1876 g. Perushchitsa: Sv. Atanasii* (second edition).
- Kosev, K., Zhechev, N. & Doynov, D., (1976). *Istoria na Aprilskoto vastaniye 1876*. Sofia: Partizdat.
- Marangozov, Iv., 1995. *Novoselskoto vastaniye. Osemndnevната borba pod Maragidik*. Varna: Slavena (forth edition).
- Marinov, D., 2013. *Istoria na grada Lom i Lomska okolia*. Izbrani proizvedenia v 5 toma, t. III. Sofia: Iztok – Zapad.
- Markovsky, M., 1976. *Spomeni i ocherki iz balgarskite revolyutsionni dvizhenia*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front.
- More, R., 1992. *Pod Balkana*. Sofia: Mladezh.
- Nachov, N., 1990. *Kalofer v minaloto*. Kniga Parva. Sofia: Zemizdat.

- Nikolov, B., (sast.) (2000). *Neizvestni spomeni za Aprilskoto vastanie 1876 g.* Sofia: bez izdatelstvo.
- Lazarkov, N., 2015. *Spomeni otpredi i sled Osvobozhdenieto*. Chetvarto preraboteno i dopalнено izdaniye. Dupnitsa: Yavor Todorov EOOD.
- Oslekov, L., 1926. Koprivshchitsa. *Yubileyen sbornik po minaloto na Koprivshchitsa (20 april 1876 god. – 20 april 1926 god.)*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 438 – 522.
- Petkov, P., 2006. Balgarskiyat manifest na evolyutsionizma. Za nyakoi negeroichni aspekti na geroichnata 1876 godina. *Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, № 40, 2008, 382 – 386.
- Petkov, P., 2016. Vastaniето ot 1876 g. i istoricheskoto razvitie na balgarite i Evropa. *Sbornik s dokladi ot Natsionalna nauchna konferentsia „140 godini Aprilsko vastanie i Aprilska epopeya pri Dryanovskia manastir*, 13.05.2016 g. Faber, 13 – 36.
- Petkov, P., 2020. Za revolyutsionnia final na evolyutsionnoto Balgarsko Vazrazhdane. Evolyutsia sreshu revolyutsia ili za modelite na razvitie. *Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsia 17 – 19 septemvri 2020 g.* Tom I. Ruse: Lyuben Karavelov, 209 – 221.
- Pavlovska, Tsv., 1987. *Vazrozhdenskiat Sopot*. Plovdiv: Hristo G. Danov.
- Petleshkov, N. & Yeremiev, Iv., 2015 [1905]. *Istoria na Bratsigovskoto vazstanie*. Plovdiv: Targovska pechatnitsa (second edition).
- Popov, Hr., 1926. *Grad Klisura v Aprilskoto vastanie*. Ocherk za minaloto i nastoyashcheto na grada. Sofia: pechatnitsa S. M. Staykov.
- Shkodreva, Maria-Toska, 2018. *Dokumenti i studii za Vazrozhdensko Gabrovo*. Sofia: Pilgrim BG.
- Stambolsky, Hr., 1972. *Avtobiografia. Dnevniitsi. Spomeni*. Sofia: Balgarski pisatel.
- Stoyanov, Z., 1983. *Zapiski po balgarskite vastania*. Sofia: Balgarski pisatel.
- Stoyanov, M., 1941. *Grad Pirdop v minaloto i sega*. Sofia: pechatarska kooperatsia „Edison“.
- Teodorov, Yur., 1990. *Vazpomnenaniya po vastaniyata v Tarnovskia sandzhak ...* Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia Front.
- Todev, Il., 2003. *D-r Stoyan Chomakov (1819 – 1893). Zhivot, delo potomtsi*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- Todev, Il.ed. 2016. *Istoriya na Batak*. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Batak: Istoricheski muzey.
- Tsonchev, P., 1929. *Iz stopanskoto minalo na Gabrovo*. Monografichni izsledvania. Sofia: pechatnitsa Hudozhnik.
- Velichkov, K., 1931. *V tamnitsa i drugi spomeni*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.

- Vlaykov, M., 1904. *Belezhki varkhu ekonomicheskoto polozheniye na grada Panagyurishche predi i sled vazstaniyeto*. Plovdiv: pechatnitsa na Hr. G. Danov.
- Washburn, G., 1980. *Petdeset godini v Tsarigrad (Spomeni za Robert College)*. Sofia: izdatelstvo na Otechestveniya front.
- Yurukov, D., 1931. *Bratsigovo*. Sofia: Georgi D. Yurukov (second edition).

ON THE POITICAL ECONOMY OF THE APRIL UPRISING OF 1876

Abstract. Based on a politico-economic analysis, the paper provides answers to important questions about the April Uprising of 1876: why the Bulgarians revolted, why many Bulgarians did not revolt, and why the uprising was relatively short as a time-span. According to the available primary sources the Bulgarians who revolted in April 1876 revolted because they were relatively wealthy and as such they had something to lose. Revolutionary sentiments, however, did not prevail in their political views concerning the Bulgarian question. Here comes the role of the propaganda lie about the authority planned massacre of the Bulgarians. As a result, live and property of the future rebels, were considered as endangered. The response to the threat is a risky and desperate anti-state uprising. The organizers of the uprising did not overcome the free-rider problem. The population in the insurgent settlements was left to pay the price of putting the Bulgarian question before Europe. Additional difficulties in the implementation of a relatively mass riot pose the short deadlines for its preparation. They resulted in high prices of and do not allow the supply of larger quantities of weapons and gunpowder.

Keywords: April uprising; political economy; collective action; free rider problem

✉ **Prof. Pencho D. Penchev, DSc.**
ORCID iD: 0000-0001-7542-1625
Researcher ID: Y-2942-2019
University of National and World Economy
1700 Sofia, Bulgaria
E-mail: p.penchev@unwe.bg